

УДК 346.11

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2023.4.3>

Моїсеєнко Ю. М.,

кандидат юридичних наук,

докторант кафедри господарського права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ОКРЕМІ ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРВЕНЦІЇ ДЕРЖАВИ У СФЕРУ ВИРОБНИЦТВА МАЙНОВИХ БЛАГ І ЇЇ ВПЛИВУ НА СВОБОДУ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИВАТНИХ ТОВАРОВИРОБНИКІВ У НОВИЙ І НОВІТНІЙ ЧАСИ

Анотація. Стаття присвячена розгляду окремих особливостей інтервенції держави у сферу виробництва майнових благ і її впливу на свободу підприємницької діяльності приватних товаровиробників у новий і новітній часи.

Автором розглядаються передумови розширення участі держави у внутрішніх ринкових відносин у новий та новітній час, а також визначаються основні моделі інтервенції держави у сферу виробництва майнових благ.

Встановлюється, що у відповідний історичний період відбувалося розширення правового статусу держави відносно суб'єктів підприємницької діяльності – учасників внутрішніх ринкових відносин. Відповідні зміни відбувались внаслідок інтервенції держави у відповідну сферу внутрішніх ринкових відносин, що пов'язувалось з реалізацією нею однією з двох моделей розширення своєї участі кожна з яких у різній мірі пов'язувалась з обмеженням свободи підприємницької діяльності приватних товаровиробників. Радикальна модель почала активно застосовуватись у Східній Європі, зокрема Радянським Союзом, який фактично трансформувався зі споживача майнових благ у їх монопольного виробника шляхом практично повної ліквідації свободи підприємницької діяльності приватних товаровиробників. Своєю чергою держави Західної Європи орієнтувались у своєму розвитку на збереження приватного бізнесу, однак при цьому забезпечили впровадження юридичних механізмів обмеження свободи підприємництва, зокрема шляхом націоналізації майна підприємців як заходу, що використовувався лише у крайній необхідності і в публічних інтересах.

Модель, яка передбачала виключно «споживачьку» орієнтацію держави у внутрішніх ринкових відносинах не вистояла під тиском економічних змін, зумовлених індустріальними проривом.

У подальшому окреслені вище зміни потужно укорінилися у суспільстві і наразі отримують відображення у сьогоденних особливостях відносин, що складаються між державою і суб'єктами підприємницької діяльності.

Ключові слова: підприємництво, свобода підприємницької діяльності, приватні товаровиробники, держава, інтервенції.

Moiseienko Yu. M. Certain features of the state interventions into sphere of material goods production and its influence over the private product manufacturers' freedom of business activity during the new and modern eras

Abstract. The article deals with consideration of certain features of the state interventions into the sphere of goods manufacturing and of the state influence over the freedom of business activity of the private goods manufacturers during the new and modern eras.

The author analyzes the prerequisites of the expansion of state's participation in the internal market relations during the new and modern eras as well as determines the main models of the state interventions into the sphere of goods production.

It is defined that during abovementioned historical period the enlargement of the state's legal status took place relatively the subjects of business activity – the participators of the internal market relations. Appropriate changes were the results of the states' interventions into the sphere of internal market relations that had been provided by following one of two models of extension of states participation in appropriate economic spheres. Each of the models in different manner linked with limitation of private manufacturers' freedom of business activity. The radical model spread through the Eastern European countries including Soviet Union that transformed from consumer state into the monopolistic goods manufacturer state with total liquidation of the freedom of business activity of the private goods manufacturers. At the same time the Western European countries oriented rather to the saving of private business but at the same time provided juridical mechanisms

of limitation of the freedom of business activity particularly by the way of nationalization of private property as the extreme measure that could be used only in case of an absolute necessity and in the favor of the public interests.

The model provided exclusively “consumers” orientation of state within the internal market relations could not withstand the pressure of the economic changes provided by an industrial breakthrough.

Further the abovementioned changes get rooted in society and today are reflected in modern features of the relations forming between state and the subjects of business activity.

Key words: *business, freedom of business activity, private product manufacturers, state, interventions.*

Постановка проблеми. Сучасні вектори розвитку держави і уявлення про її функції пов’язуються з мінімізацією її участі у сучасних процесах виробництва майнових благ, тобто товарів, робіт і послуг в якості їх виробника навіть у разі виробництва стратегічно важливих майнових благ. Основним суб’єктом виконання цієї функції наразі виступають приватні товаровиробники.

Поряд із цим, в історичній ретроспективі такий розподіл ролей суб’єктів підприємницької діяльності і держави у процесах виробництва майнових благ був не завжди. У ході еволюції держава здійснювала спроби пошуку нових сфер для реалізації її функцій або розширення характеру її участі у тих областях суспільних відносин, в яких вона виконувала завдання іншого характеру. Сфера виробництва товарів, робіт та послуг виступила одним з майданчиків на якому держава здійснювала спроби діяльності не лише в якості регулятора і гаранта, проте також і в якості безпосереднього учасника майнових відносин – виробника відповідних майнових благ. При цьому така участь держави у відповідних відносинах не могла не відобразитись на обсязі свободи підприємницької діяльності приватних товаровиробників.

Відповідний історичний досвід виступає доктринальним фундаментом і емпіричної базою для більш глибокого розуміння сучасних функцій держави, а також вектору її подальшого розвитку. При цьому актуальність розгляду піднятої проблеми у контексті історичних рамок нового і новітнього часу визначається характером історичного переходу між відповідними періодами який відбувся через Першу світову війну, яка виступила потужним фактором для переосмислення ролі держави у житті суспільства і, у тому числі, характеру її впливу на суб’єктів підприємницької діяльності, а також сучасними викликами, що сто-

ять перед людством на тлі загрози нових глобальних протистоянь у тому числі військового характеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема інтервенції держави у сферу виробництва товарів, виконання робіт та надання послуг виступала предметом наукового розгляду таких вчених правників як Д. Богнетті, К. Буххайм, Г. К. Енгельбрехт, Л. Л. Жданов, О. С. Кириченко, Р. Мілворд, Д. С. Спесівцев, П. Н. Стірнс, Р. Фремдлінг, Ф. К. Ханіген, Й. Шернер, В. Л. Яроцький та інші.

Також раніше ми розглядали підняту проблему у межах історичних рамок від античності до раннього нового часу [1]. У той же час у межах цього аналізу у фокус нашого розгляду включено відповідні аспекти піднятої проблеми, що охоплюються темпоральним відрізком нового та новітнього часу.

Постановка завдання мета статті полягає у розгляді окремих особливостей інтервенції держави у сферу виробництва майнових благ і її впливу на свободу підприємницької діяльності приватних товаровиробників у новий і новітній часи.

Основний матеріал дослідження. Пануючі до XVIII століття (початок епохи нового часу) уявлення про внутрішні і зовнішні функції держави багато у чому ґрунтувались на міліарних ідеях, які пронизували весь державний апарат і усе суспільство. В якості важливої і навіть визначальної функції держави розглядалась військова. Як і в сучасності цю функцію важко назвати виключно оборонною, адже крім того, що держави світу захищали свої території і народ від зовнішніх загроз військового характеру, значно поширеними були загарбницькі ідеї у зв’язку з чим міжнародні актори дуже часто вели війни з метою захоплення територій і майна сусідніх держав. В сучасних наукових дослідження

з цього приводу відмічається, що «збагачувальний» характер мали у тому числі війни XIX століття [2, с. 2172].

У зв'язку з цим цілком логічно, що у першу чергу держави посередництвом окремих елементів свого апарату, які могли мати різні форми (міністерства, відомства, арсенали, фабрики, заводи мануфактури тощо), почали освоювати виробництво майнових благ, необхідних для виконання воєнної функції. Такими благами виступили гармати, гвинтівки та інша зброя, набої, вибухові речовини та пристрої, спеціальні засоби для пересування військових і ведення бойових дій, оптичні прилади тощо. Однак при цьому задля підвищення економічної ефективності відповідних виробничих потужностей останні також використовувались для виконання приватних замовлень і виготовлення речей цивільного призначення, як-то різноманітні вироби з металу, скла, дерева тощо.

У зв'язку з цим, вважаємо, що саме окреслені обставини сприяли розширенню безпосередньої участі держави у майнових відносинах з приводу виробництва та реалізації майнових благ. Адже, як ми зазначали раніше, у стародавні часи держави переважно воліли придбавати необхідні майнові блага у приватних товаровиробників, аніж виробляти їх самостійно [1, с. 41]. При цьому відповідні тенденції особливо проявились з переходом у епоху нового часу характерною рисою якою виступила індустріальна революція і який відбувався у різних країнах у різний час. Наприклад, вважається, що однією з перших у нову епоху вступило Об'єднане Королівство відповідні зміни у якому відбувались у проміжком часу між 1780 та 1850 роками [3, с. 1] і які, на переконання П. Н. Стірнса, підштовхнула до змін економіки інших країн Європи [4, с. 53–68]. При цьому, як зазначає Л. Л. Жданов, у країнах Європи та Америки індустріальна революція набула активного розмаху у першій половині XIX століття [5, с. 41].

Стосовно ж основних рис революції, то, як зазначає О. С. Кириченко, в якості основної рушійної сили індустріальних змін виступили інновації, пов'язані з винайденням парового двигуна, який став у відпо-

відний історичний момент новим джерелом енергії для живлення верстатів, що, своєю чергою, створило можливості збільшення виробничих потужностей. Саме цей винахід було активно впроваджено у процеси виробництва чавуну, а також у сферу текстильного виробництва [6, с. 38]. Однак, як при цьому зазначає Л. Л. Жданов, результати промислової революції втілюються не лише у змінах продуктивних сил, хоча саме технічні і технологічні інновації є видимим наслідками при поверхневому погляді. Набагато важливішими наслідками, на переконання вченого, виступає створення інститутів розвитку, у першу чергу тих, що гарантують право власності, а також забезпечують високий рівень попиту [5, с. 9].

Незважаючи на викладені вище обставини все ж таки досить тривалий час держава не запроваджувала монополію у певних галузях виробництва у зв'язку з чим навіть такі речі як порох, набої і зброя вироблялись у тому числі і приватними особами для подальшого продажу державі або ж створювались спеціально за державним замовленням. При цьому інтервенції держави у відповідні економічні сфери шляхом створення державних виробничих одиниць пов'язувались виключно з державними і суспільними потребами.

Інакше кажучи, у період нового часу держава почала безпосередньо виробляти майнові блага, однак переважно лише для власних потреб у зв'язку з чим не поспішала набувати статус учасника майнового обороту-товаровиробника. Більше того, поширеною залишалася практика придбання державою товарів, вироблених приватними товаровиробниками. У зв'язку з чим на перших етапах епохи нового часу держава виступала регулятором ринкових відносин, гарантом дотримання учасниками таких відносин правил їх виникнення, розвитку та припинення, а також безпосереднім учасником ринкових відносин у статусі покупця.

До початку XX століття такий підхід панував у всій Європі. Для прикладу родина промисловців-металургів Krupp виробляла гармати, які принесли підприємству успіх за результатами Франко-Пруської війни (1870–1871 роки). Хоча справедливо відмі-

тити, що розширення компанії і її важливе значення для економіки і військових справи Німеччини призвело до того, що у 1903 році Імператор Вільгельм II став одним з найбільших акціонерів компанії, а саме підприємство мало преференції у кредитах від держави [7, с. 81].

Тим не менше виробництво державою майнових благ закладає важливу проблему її участі у ринкових відносинах, адже якщо держава не лише придбавала майно, вироблене приватними товаровиробниками, проте також і виробляла його, то питання набуття нею статусу продавця майна поряд з існуючим на той час статусом покупця рано чи пізно повинно було отримати вирішення і це вирішення не могло не відобразитись на рівні свободи підприємницької діяльності приватних товаровиробників.

Таким чином, урахувавши соціально-економічну обстановку у світі у XIX – на початку XX століть, а також декларування нових стандартів і механізмів забезпечення права власності окреслювалось три можливі варіації інтервенцій держави у виробничу сферу.

Першу модель можна назвати нейтральною. Її слід охарактеризувати потенційною можливістю розширення участі держави у внутрішніх ринкових відносинах, зокрема в частині збільшення обсягів продажу товарів, проте в якості рівноправного з іншими суб'єктами учасниками, що не передбачає імперативного впливу на обсяг свободи підприємницької діяльності інших учасників ринку.

Другу модель слід охарактеризувати як нейтральну з фрагментарними обмеженнями свободи підприємницької діяльності. Вона також передбачала розширення участі держави у внутрішніх ринкових відносинах, проте також поряд із цим держава залишала за собою право обмежувати свободу підприємницької діяльності інших учасників ринку, у тому числі у такий радикальний спосіб як націоналізація майна, що повинен застосовуватись лише у випадках крайньої необхідності.

Третю модель варто назвати тотальною (агресивною) інтервенцією держави у ринкові відносини. Її слід охарактеризувати як моно-

полізацію державою сфер виробництва товарів, робіт і послуг.

Як вже стало зрозумілим, соціально-політичне напруження кінця XIX – початку XX століття призвело до активного поширення у світі двох із зазначених трьох моделей.

Тотальна інтервенція держави у ринкові відносини і практично повне виключення свободи підприємницької діяльності відбулось у Росії на початку XX століття. Революція призвела до радикального переосмислення ролі держави в економічних процесах внаслідок чого держава не просто укріпилась учасником ринкових відносин у статусі продавця, а практично повністю витіснила з ринку приватних товаровиробників, запровадивши у такий спосіб монополію. Такий підхід став полярною протилежністю стародавнім традиціям, які сприяли розвитку свободи підприємництва, адже навпаки повністю ліквідував таку свободу.

У цьому сенсі у цілому слід зазначити, що націоналізації майна також отримали поширення і в країнах Західної Європи, проте лише у вибірковому форматі, що забезпечило реалізації моделі нейтральної участі держави у внутрішніх ринкових відносинах в якості рівноправного з іншими учасниками суб'єкта, проте з фрагментарними обмеженнями свободи підприємницької діяльності останніх.

Наприклад, Д. Богнетті зазначає, що Великобританія, будучи провідною промисловою державою, орієнтувалася на приватну власність, залишивши під своїм контролем посередництвом *state-owned enterprises* поштові послуги (з 1660 року), телеграф (з 1868 року), а також телефонні комунікації (процес завершено у 1910 році). При цьому залізниці залишались у приватному секторі.

Своєю чергою Швеція зберегла за собою контроль над загальнодержавними залізничними шляхами, телекомунікаційною мережею а також алкогольною галуззю. Франція активно використовувала модель концесій для переукладання публічних сервісів на приватні підприємства. Лише з міркувань безпеки телекомунікації (телефон і телеграф), а також водопостачання (станом на 1910 рік – в обсязі 75%) залишались під контролем держави. До виключень варто віднести Німеччину, міліта-

ризація якої, викликана перебуванням в оточенні потенційних ворогів, вимагали активного контролю держави. Як наслідок, вже в 1860 році держава через державні підприємства володіла 50% залізниць, до 1885 року ця частка збільшилася до 82%, а згодом складала 92%. У газовій (1860 рік) і електрогенеруючій (1880 рік) сферах були створені спільні державно-приватні підприємства для збереження державного контролю [8, с. 28–30].

Проте важливо, що країни Західної Європи не завжди використовували для контролю економіки окремі спеціально створювані для цього утворення як це було характерно для радянської держави. Наприклад, у Франції для цієї мети створювались державні і муніципальні підприємства [9, с. 382].

Водночас, наприклад, нацистський режим у Німеччині поєднував державне і приватне начала у бізнесі, використовуючи такий баланс для заручення підтримкою бізнесменів. Лише у тих сферах, де простежувалася опозиція бізнесу, відбувались активні інтервенції держави шляхом створення нових державних підприємств. Крім того, існують і приклади утворення Німеччиною товариств з обмеженою відповідальністю для забезпечення стратегічно важливими майновими благами. Одним з них виступає досить велике за характером діяльності товариство *Montanindustriem mbH (Montan GmbH)* – виробник зброї, засноване у 1916 році і яке у подальшому використовувалось нацистським урядом для створення фактично військового концерну. Як зазначають К. Буххайм та Й. Шернер обрання такої форми обумовлювалось можливими ризиками на випадок, якщо проект не буде успішним [10, с. 403].

Тому якщо у Радянському Союзі відповідний підхід розвивався в умовах адміністративно-планової економіки і в обстановці майже повної відсутності приватного бізнесу, то у країнах Західної Європи монополії запроваджувались лише, як правило, у стратегічних сферах виробництва (зброя, телекомунікації, шляхи сполучення (але не завжди)), а у інших сферах виробництва майнових благ держава виступала рівноправним учасником ринкових відносин на засадах конкуренції з приватними товаровиробниками.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи викладене вище, необхідно зазначити, що в аналізованій нами історичний період відбувалося розширення правового статусу держави відносно суб'єктів підприємницької діяльності – учасників внутрішніх ринкових відносин. Якщо у стародавні часи держава надавала перевагу придбанню товарів, робіт та послуг у приватних товаровиробників перед виробництвом відповідних майнових благ чим сприяла розвитку свободи підприємницької діяльності відповідних суб'єктів, то у епоху нового часу, яка характеризується першою індустріальною революцією, держава спочатку розширила свою діяльність в частині виробництва майнових благ, а згодом на додаток до статусу покупця товарів, робіт і послуг, набула статус продавця відповідних благ.

Відповідні зміни відбувались внаслідок інтервенції держави у відповідну сферу внутрішніх ринкових відносин, що пов'язувалось з реалізацією нею однією з двох моделей розширення своєї участі кожна з яких у різній мірі пов'язувалась з обмеженням свободи підприємницької діяльності приватних товаровиробників. Радикальна модель почала активно застосовуватись у Східній Європі, зокрема Радянським Союзом, який фактично трансформувалась зі споживача майнових благ у їх монопольного виробника шляхом практично повної ліквідації свободи підприємницької діяльності приватних товаровиробників. Своєю чергою держави Західної Європи орієнтувались у своєму розвитку на збереження приватного бізнесу, однак при цьому забезпечили впровадження юридичних механізмів обмеження свободи підприємництва, зокрема шляхом націоналізації майна підприємців як заходу, що використовувалась лише у крайній необхідності і в публічних інтересах.

Модель, яка передбачала виключно «споживацьку» орієнтацію держави у внутрішніх ринкових відносинах не вистояла під тиском економічних змін, зумовлених індустріальними проривом.

У подальшому окреслені вище зміни потужно укорінилися у суспільстві і наразі отримують відображення у сьогоденних осо-

бливостей відносин, що складаються між державою і суб'єктами підприємницької діяльності. У майновому обороті держава зберігає за собою статуси як виробника, так і покупця майнових благ, відходячи при цьому від монополізації сфер економіки, не рахуючи випадків крайньої необхідності. При цьому

приватні і державні товаровиробники, як правило, перебувають у рівному правому положенні, а свобода підприємницької діяльності перших, при цьому, не обмежується навіть у стратегічних галузях, якщо їх діяльність урховує публічні інтереси і має соціально-орієнтований характер.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Моїсеєнко Ю. М. Окремі історичні аспекти інтервенції держави у сферу виробництва майнових благ і її впливу на свободу підприємницької діяльності приватних товаровиробників (від античності до раннього нового часу). *Київськ. часопис права*. 2023. № 3. С. 39–44.
2. Yarotskiy V., Spiesivtsev D. Evolution of the Forms of Threats to the Inviolability of Property Rights during Interstate Military Conflicts. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. 2019. Vol. X, Issue 7(45). P. 2170–2175.
3. Fremdling R. Industrial Revolution and Scientific and Technological Progress. Research Memorandum. 1996. 31 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/5064586_Industrial_Revolution_and_Scientific_and_Technological_Progress (access date: 28.10.2023).
4. Stearns P. N. The Industrial Revolution in World History. 4th ed. Boulder: Westview Press, 2013. 318 p.
5. Кириченко О. С. Промислові революції та теоретичне узагальнення тенденцій розвитку. *Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова*. 2019. Т. 24, Вип. 3 (76). С. 37–40.
6. Жданова Л. Л. Промислова революція та індустріалізація: розвиток продуктивних сил та перетворення інститутів. *Наук. вісн. Міжнар. гуманітар. ун-ту. Серія: Економіка і менеджмент*. 2015. Вип. 11. С. 8–11.
7. Engelbrecht H. C., Hanighen F. C. Merchants of Death: A Study of an International Armament Industry. New-York: Dodd, Mead & Company, 1934. 308 p.
8. Bognetti G. History of Western State-Owned Enterprises: From the Industrial Revolution to the age of Globalization. *The Routledge Handbook of State-Owned Enterprises*. Edited by L. Bernier, M. Florio, P. Bance. New-York / Abingdon: Routledge, 2020. 654 p.
9. Millward R. Public Enterprise in the Modern Western World: an Historical Analysis. *Annals of Public and Cooperative Economics*. 2011. Vol. 82, Issue 4. P. 375–398.
10. Buchheim C. та Scherner J. The Role of Private Property in the Nazi Economy: The Case of Industry. *The Journal of Economic History*. 2006. Vol. 66, No. 2. P. 390–416.